

Андрій Кліш

Енцикліка «*Rerum Novarum*» та становлення суспільно-християнських рухів в Галичині наприкінці XIX ст.

Andriy Klish

The encyclical «*Rerum Novarum*» and becoming social and christian movement in Galicia late XIX century

The analysis program principles, social and ideological principles of the social and christian movement in Galicia, studied their organizational principles and political activities described goals, objectives and key objectives of organizations as the role of the encyclical «*Rerum Novarum*» in the development of these movements.

Keywords: Encyclical «*Rerum Novarum*», social and Christian movement, Galicia, political activity

Проаналізовано програмні засади, ідейні принципи суспільно-християнських рухів у Галичині, досліджено їх організаційні засади та політичну діяльність, охарактеризовано мету, завдання та основні напрями діяльності організацій, з'ясовано роль енцикліки «*Rerum Novarum*» у становленні цих рухів.

Ключові слова: енцикліка «*Rerum Novarum*», суспільно-християнський рух, Галичина, політична діяльність

Наприкінці XIX ст. Католицька церква почала втрачати вплив на суспільне життя. Причинами цьому були секуляризація свідомості упродовж XIX ст., впровадження ліберального законодавства та спадщина епохи Просвітництва. Кінець XIX ст. у Центрально-Східній Європі став періодом зростання урбаністичних процесів, пролетаризації, розорення дрібних селянських господарств.

Звернувши увагу на робітниче та селянське питання, Католицька церква заклала основу християнсько-соціального руху в Європі, що базувався на єднанні усіх прошарків суспільства та спільного вирішення складних соціальних проблем. Ця тенденція розповсюдилася практично в усіх європейських країнах. Зокрема, в Австро-Угорській імперії вона проявилася у декількох національних варіантах – австрійському, чеському, словацькому, словенському, хорватському, польському, українському тощо.

Не винятком стала й Галичина. Зокрема, тут виникали політичні партії та організації суспільно-християнського спрямування. Цей рух чітко можна поділити за національною приналежністю – польський та український. Тут варто згадати хоча б Католицько-руський народний союз (КРНС) на чолі з

Олександром Барвінським та Християнсько-народну партію (ХНП) під керівництвом одіозного польського політика о. Станіслава Стояловського.

Основна мета публікації – дослідити ідейні засади діяльності та соціальну доктрину українського та польського суспільно-християнських рухів наприкінці ХІХ ст.

Тема дослідження не була безпосереднім об'єктом вивчення у історіографії. Окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях польських та вітчизняних дослідників, зокрема К. Туровського¹, А. Кудлачика², Т. Антошевського³, А. Кліша⁴ та інших.

Енцикліка «*Regum Novarum*» (з лат. «Про нові речі») (1891 р.) стала однією із найвідоміших робіт папи Лева ХІІІ. Адже у ній він особливу увагу приділив становищу робітників. Енцикліка «*Regum Novarum*» започаткувала нову соціальну доктрину Церкви. У енцикліці папа Лев ХІІІ намагався започаткувати матеріальні та інтелектуальні основи католицького соціального служіння, що включає сьогодні безліч соціальних інститутів: лікарні, дитячі садки, профспілки, школи тощо.

Ця енцикліка донині вважається основним програмним документом Католицької церкви у соціальній сфері. У ній папа Лев ХІІІ висловив думку, що без допомоги релігії та Церкви не може бути вирішене соціальне питання. Обґрунтуванням втручання Папа вважав взаємозв'язок між соціальними і моральними проблемами. У енцикліці простежується переконання у неможливості здійснення соціальних реформ без підвищення морального рівня суспільства. Лев ХІІІ критикував соціалізм, оскільки був переконаний у приватній власності та її непорушності. Він вважав, що, однак, програмні засади соціалізму були неприйнятними та несправедливими, адже при їх впровадженні першими постраждали б робітники, а також довелося б пограбувати законних власників. Лев ХІІІ доводив свою позицію кількома аргументами. Папа вважав, що приватна власність є природним правом людини. «Власне в цьому й полягає величезна відмінність між людиною і твариною. Серед живих істот лише у людини є розум і тому вона має право володіти речами не лише тимчасово, як володіють інші істоти, але й постійно»⁵. Також Папа наголошував на справедливості вкладеної праці, оскільки все, що потрібно для підтримання життя та добробуту, земля виробляє вдосталь лише за умови, якщо людина її обробляє. Докладаючи зусилля для добування плодів природи, вона робить своєю ту частину природи, яку обробила, а тому справедливо, щоб володіла цією частиною як своєю власною та могла спокійно її утримувати. Таким чином, основне завдання соціального вчення католицизму полягало у нівелюванні соціалістичних ідей.

У енцикліці Лев ХІІІ виклав основні принципи, якими мала керуватися Католицька церква у боротьбі з економічними та соціальними проблемами.

Він закликав до вивчення творів Фоми Аквінського, вбачаючи у його ідеях засоби, що дозволять задовольнити інтелектуальні потреби сучасності. Зокрема, об'єднати різні прошарки населення під керівництвом Церкви.

«У нашому теперішньому питанні найбільшим нещастям є ось що: уважати, що один суспільний клас є ворожим від природи для іншого такого класу, нібито природа створила багатіїв і пролетаріат, щоб вони провадили між собою безнастанну війну, – зазначав Лев XIII. – Це перечить логіці і правді. А, навпаки, очевидною правдою є, що так як у людському організмі існують різні члени в згоді і творять гармонійну цілість, що називається симетрією, так і в громадській спільності гармонізуються між собою ті два класи і в результаті дають рівновагу». Папа вважав, що між працівниками та працедавцями не повинно бути жодних конфліктів і протистоянь, оскільки «капітал не може існувати без праці, ані праця – без капіталу». Класова боротьба, на думку понтифіка, була непорозумінням: «Згода творить красу і лад речей, а постійний «конфлікт – тільки заколот і варварство. І ось, щоб усунути незгоду, і, що більше, викоренити її цілковито, християнство має чимало чудових сил». Основним завданням Католицької церкви, на думку Лева XIII, було «примирити багатих та бідних, пригадуючи одним та іншим взаємні обов'язки, починаючи від того, що вимагає від нас справедливість»⁶.

Окрім того, понтифік звертав увагу на Царство Небесне, зазначаючи, що накопичення багатства є гріхом, а бідні ж отримували надію на щастя у потойбічному світі. Проте за це судження понтифік критикувався, оскільки багато хто вважав його достатньо спірним. Ці міркування, на думку Лева XIII, повинні схилити багатих до великодушності, а бідних – до смиренної покірності.

Проте, компроміс між працедавцями та працівниками не мав зупинитися на моральному рівні. Необхідна організація установ та товариств, в яких обидва класи знаходили б спільну мову і могли б домовитися. Такими установами, на думку Лева XIII, мали стати: християнські профспілки, союзи взаємодопомоги та кооперативи.

Основним завданням держави понтифік бачив підтримку і захист цих установ та приватної власності на законодавчому рівні. Головним своїм завданням Лев XIII вважав необхідність викрити абсурдність конфліктної марксистської теорії. На противагу марксизму Лев XIII пропонував зміцнити приватну власність, покращити законодавство, створити католицькі профспілки. «Треба ретельно узгодити права та обов'язки робітників. На той випадок, якщо господар чи робітник став вважати себе в чомусь скривдженим, добре б мати особливий комітет, складений з чесних і розумних членів спілки, який вирішував би справу за його правилами». Свою думку понтифік доповнював християнським ідеалом

моральності «[...] в кожному поважати гідність людини і християнина [...]». Лев ХІІІ, одночасно, визнавав, що «Бог дарував землю всьому роду людському». Однак, на думку Льва ХІІІ, «це нітрохи не заперечує приватної власності», бо «земля, розділена між приватними власниками, не перестає задовольняти потреби всіх, бо всі живуть тим, що вона приносить».

Католицька соціальна доктрина розвивалася у руслі домінуючих на той час у суспільстві теорій. «До нинішнього конфлікту, – писав Папа, – привели прогрес промисловості, розвиток нових галузей, що змінили відносини між робітниками і господарями, величезні статки небагатьох і бідність багатьох, нарешті – помітний занепад моральності»⁷.

Після оприлюднення енцикліки «*Rescriptum Novarum*» у Європі розпочався процес становлення нового суспільно-політичного руху, який на початку ХХ ст. отримав назву «християнська демократія». Не виключенням стала і Галичина, де розвивалися український та польський суспільно-християнські рухи.

Першою партією суспільно-християнського скерування у Галичині стала ХНП. 5 січня 1896 р. прийнято її програму, що проголошувала новостворену організацію своєрідною клерикально-селянською партією, висуваючи достатньо радикальні вимоги, близькі до соціалістів, – ліквідацію станів, запровадження усіх демократичних свобод⁸. Її основне завдання зводилася до того, щоб повернути «законам Христовим» їх справжнє значення у житті суспільства, а термін «народна» означав, що йтиметься основним чином про усунення в існуючому законодавстві несправедливості щодо широкого загалу. Програма проголошувала демократичні принципи рівності (оскільки «всі ми діти одного Отця»), боротьбу за незалежність Церкви, яка не може бути «в наймах у держави»⁹. Окрім того, партія виступала за розширення повноважень місцевих громад шляхом надання їм законодавчих, виконавчих та судових функцій.

Специфікою партії С. Стояловського, порівняно з іншими аналогічними європейськими утвореннями, такими, як Християнсько-соціальна партія К. Люгера, було те, що вона зосередила свою діяльність на селянах. Цьому є логічне пояснення, оскільки Галичина на кінець ХІХ ст. значно поступалася іншим регіонам імперії щодо промислового розвитку, а переважна більшість населення була задіяна в аграрному секторі. Партія орієнтувалася на селянський електорат у боротьбі проти свавілля дворянства, чиновників, католицької ієрархії та євреїв. С. Стояловського звинувачували у тому, що він використовував антисемітизм як політичний інструмент проти своїх конкурентів¹⁰. На ці звинувачення він відповів у одному із виступів у парламенті. Зокрема, він зазначав, що його партія не сповідує расової чи конфесійної ненависті, а бореться проти капіталізму та згубного впливу євреїв на населення Галичини.

Також С. Стояловський відмітив, що у краї проживає значна кількість бідних пригноблених євреїв, на захист яких стала його партія¹¹.

Зазначена партія зайняла вагоме місце у галицькому політикумі кінця XIX–початку XX ст., а її представники неодноразово обиралися до Державної Ради та Галицького сейму.

Переломним моментом у становленні цих рухів стало католицьке віче у Львові, що відбулося упродовж 7–9 липня 1896 р. з участю близько 2 тис. осіб, у тому числі церковної та політичної еліти Галичини¹². На ньому були присутні кардинал С. Сембратович, архієпископи С. Моравський та І. Ісакович, єпископи Я. Пузина та Ю. Вебер, архіпресвітер греко-католицької капітули Чехович, граф С. Бадені, голова «Кола польського» Ф. Залеський, польські суспільно-політичні В. Коритовський, В. Дідушицький, С. Гарновський, князь Любомирський, А. Горайський та інші¹³. Основними питаннями, які обговорювалися на вічі, були «всі суцї недостатки в положенні цілої суспільності», «соціально-економічні справи», щоб «усунути, що несправедливе і зарадити біді, як показує наука християнська»¹⁴. Проведене віче викликало значний резонанс у Галичині та за її межами.

Одним із важелів впливу на суспільство організатори віча вбачали у заснуванні католицьких періодичних видань. І. Волосянський виступив із доповіддю про українські видання та часописи, висловив думку, чому не можуть розвиватися видавництва. У дискусії брали участь А. Вахнянин, С. Лепкий, О. Барвінський, К. Студинський. Зокрема, О. Барвінський виступив проти впливу москвофільства на українські видавництва, оскільки це «нищить сили народу»¹⁵. На основі цього обговорення ухвалено рішення щодо заснування українського католицького часопису та сільських католицьких читалень.

У доповідях підіймалися селянські питання, зокрема потреба у заснуванні сільськогосподарських спілок, підтримка дрібних та середніх господарств, боротьба з лихварством тощо. Зокрема, на основі доповіді С. Сенковського стосовно підтримки малих та середніх селянських господарств, прийнято резолюцію щодо вимоги ухвалення крайового комасаційного закону, регулювання використання земель загального користування на законодавчому рівні, сприяння частковій парцеляції великих землеволодінь та дешевого кредитування сільськогосподарських підприємств тощо.

Католицьке віче у Львові критично оцінив лідер ХНП С. Стояловський, зазначивши, що воно мало бути об'єднуючим, а не зібранням однієї політичної сили¹⁶.

Слід зазначити, що попри рекомендаційний характер, прийнятих на віче резолюцій, вони мали певне практичне значення. Зокрема, учасники віча О. Барвінський, А. Вахнянин, К. Студинський утворили першу українську

партію суспільно-християнського скерування – КРНС з пресовим органом часописом «Руслан». Наслідком проведення віча можна вважати і політичне оформлення польського суспільно-християнського руху.

14 жовтня 1896 р. на ініціативу О. Барвінського і при активній підтримці митрополита С. Сембратовича заснована КРНС¹⁷.

На зборах КРНС О. Барвінський наголошував на необхідності докладання зусиль для утворення національної, політичної й економічної організації, а також дбати про національно-просвітницькі та економічні потреби українського народу¹⁸. У статуті організації зазначалася мета «[...] дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руского народу в Галичині імено же про справи руских селян і міщан, на основах католицьких»¹⁹.

Напередодні виборів до австрійського парламенту 1897 р. християнські суспільники виступили із заявою: «Католицький русько-народний Союз, стоячи на основах науки Хрестової і на ґрунті національним руским, має на цілі стреміти в мирній дорозі і поступенно до повного і справедливого поладження оправданих домагань народу руского і до витворення розумних та щирих відносин межи обома народами в краю»²⁰.

Внаслідок підтримки місцевої влади, представники КРНС стабільно отримували депутатські мандати до Державної Ради та Галицького сейму, хоча сама організація не була популярною серед місцевого населення та досить швидко припинила своє існування.

Наприкінці 1897 р. у Станиславові (сучасний Івано-Франківськ – прим. авт.) виникла організація, що мала яскраво виражений утравістичний характер – Християнсько-політичний союз (далі – ХПС). Його друкованим органом був часопис «Związek Chrześcijański / Християнський союз» під редакцією А. Дешаковського²¹.

Основні ідейні засади ХПС були закладені на партійному з'їзді, проведеному 3 жовтня 1897 р. На ньому прийнято програму, яка мала об'єднати розроблених представників європейського суспільно-християнського руху кінця ХІХ ст., підтверджувала вірність австрійській короні, національне рівноправ'я та засуджувала ліберальні принципи в економіці та політиці²².

Будь-які прояви лібералізму розцінювалися католицькими політиками як перепона для повноцінного соціально-економічного розвитку, як негативні прояви, вигідні лише для соціал-демократів. Зокрема, у часописі зазначалося, що гасло лібералізму «Свобода, рівність і незалежність» здобуло значне поширення серед народних мас, проте не було практично реалізоване. Навпаки – велика частина робітників та селян через ліберальні ідеї, на думку представників ХПС, знаходилася за межею бідності. «Мільйони робітників та селян залишилися без даху над головою та шукали щастя поза межами

батьківщини – зазначалося в часописі. – Внаслідок бідності приходив моральний занепад – корупція, шахрайство, розбещеність наскрізь пронизали суспільне життя»²³.

Основна мета ХПС полягала у протистоянні бідності та моральній деградації шляхом практичного виконання християнського вчення. Для її досягнення вони закликали до політичної активності священників та мирян, обрання влади, яка б проводила політику, що ґрунтувалася на християнських принципах. Для досягнення цієї мети, на думку представників ХПС, потрібно було б реформувати усі сфери суспільного та приватного життя. Зокрема це стосувалося церкви, школи та сім'ї. Метою існування цих соціальних інституцій клерикали проголошували виховання у душі релігійності та патріотизму. Характерною особливістю цієї партії було те, що до її складу входили поляки та українці. Навіть її друкований орган публікувався на двох мовах.

На галицькому конгресі товариства католицьких робітників «Przyjaźń» у червні 1898 р. запропоновано створення Католицько-національної партії (Stronnictwo katolicko-narodowe) (далі – КНП)²⁴. З цією метою утворено спеціальну комісію для вироблення програми майбутньої партії. До її складу увійшли о. Лабай, Ф. Конечни, В. Черкавські, Строжинські і Палашінські. На конгресі прийняті основні принципи, на яких повинна ґрунтуватися програма партії²⁵.

Основною причиною створення партії було бажання консолідації «ширших і здоровіших» верств суспільства навколо суспільно-християнської доктрини, об'єднання католицьких угруповань в єдину робітничо-католицьку партію²⁶. Тезами, які мали об'єднувати католиків були: захист католицизму на польських землях, підтримка соціальних ідей папи Льва XIII, турбота за національні інтереси і захист християн від економічного гніту євреїв²⁷.

Через місяць після конгресу опубліковано проект програми КНП, вивчений на обговорення²⁸. Ідеологія партії базувалася на соціальній доктрині Церкви, викладеній у енцикліках папи Лева XIII. У програмі підкреслено право польського народу на незалежність, засудження соціального гніту, національне виховання. Детальніші вимоги, про які йдеться у постулатах, це: справедливий розподіл робочих місць шляхом запровадження прогресивного податку, обмеження діяльності центральних законодавчих органів у тих питань, що стосувалися усіх коронних земель. Інші питання запропоновано залишити у компетенції законодавчої та національної адміністрації²⁹.

Діяльність партії базувалася на наступних принципах: релігія була основою соціальних взаємин, християнська етика мала діяти як в особистому, так і у суспільному житті; патріотизм вважався умовою розвитку суспільства; проголошувалася національна рівність, зверхність одного народу над іншими вважалось протиправною; рівність усіх верств населення; особлива

увага приділялася робітничому та селянському питанням; визнання свободи совісті та віросповідання. Зокрема, вони виступили за заміну ліберального законодавства, введеного у 1868 р. та 1874 р., законами, побудованими на католицьких принципах³⁰.

Представники КНП пропагували введення у школах навчання та виховання на релігійних засадах та поліпшення матеріального становища учителів. Також вони виступили проти поділу суспільства, запропонованого лібералами, а також класової боротьби – ідейної основи соціалізму. Натомість клерикальні лідери запропонували формування суспільства на основі класової та професійної організації.

У політичній сфері партія вимагала якнайбільшого розширення прав та повноважень місцевого самоврядування за рахунок обмеження функцій центральної влади. Представники КНП вимагали введення загального таємного голосування, проте одночасно виступали за його поступове впровадження відповідно до зростання освіченості населення. Від польської парламентської репрезентації вимагалось врахування справедливих вимог різноманітних прошарків населення, особливо щодо релігійних питань. Важливими у програмі партії були соціальні питання. Вони вимагали для робітників на законодавчому рівні затвердження обов'язкового вихідного – неділі, католицьких свят³¹.

Окрім того, певне місце посідало й робітниче питання. Зокрема, вони висловлювалися за таку оплату праці, щоб робітник пристойно утримував себе та сім'ю, засуджували ліберальний принцип попиту і пропозиції при встановленні оплати праці, пропонуючи, щоб рівень зарплати, умов та часу роботи мала визначати комісія, що складалася б з представників роботодавця та робітників. Пропонувалося введення пенсійного страхування, а також у разі вимушеного безробіття. Соціальні гарантії мали розповсюджуватися і на родину померлого робітника, зокрема на вдову та сиріт. Представники КНП вимагали суворого нагляду за виконанням трудового законодавства органами виконавчої влади³².

Філії партії засновувалися практично в усіх великих містах Галичини – Кракові, Львові, Тарнові, Ярославі, Перемишлі. Їх особливістю була територіальна автономність діяльності, що уможливлювала вільний вибір засобів, співпраця з іншими політичними партіями та підпорядкування спільній виконавчій комісії. Пресовим органом КНП був часопис «Grzmot», також її підтримували «Echo Przemyskie», «Gazeta Stanisławowska» і «Łączność»³³. Про приєднання до партії заявляли католицькі робітничі організації³⁴.

Партію підтримала вища церковна ієрархія, зокрема вірмено-католицький архієпископ Ю. Теодорович. Після поразки на виборах 1900 р. перестав виходити часопис «Ruch Katolicki». Виконавчий комітет партії перестав функціонувати, КНП перестала існувати.

Таким чином, прийняття енцикліки «*Regum Novarum*» стало переломним моментом у становленні суспільно-християнських рухів у Галичині. Питання, підняті у ній, знайшли своє відображення у низці програм політичних партій. Хоча вони не були масовими та носили локальний характер, зазначені політичні організації зробили певний внесок у розвиток «християнської демократії». Їх ідейні засади знайшли своє відображення у програмах клерикальних партій міжвоєнного періоду.

- ¹ Turowski K. *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*. – Т. 1. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. – 590 s.
- ² Kudłaszyk A. *Katolicka myśl społeczno-polityczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*. – Wrocław: Politechnika Wrocławskiej, 1980. – 388 s.
- ³ Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – Львів, 1997. – 36 с.; Його ж. Клерикалізм чи християнська демократія? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arka.org.ua/newissue8/articles.php3?id_issue=5&id_heading=12
- ⁴ Кліш А. Станіслав Стояловський та його роль у становленні польського суспільно-християнського руху (кінець XIX – початок XX ст.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2013. – Вип. 49. – С. 80–87; Його ж. Програмні засади та ідейні принципи Християнсько-народної партії в Галичині наприкінці XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – С. 119–123; Його ж. Ідейні засади діяльності Християнсько-політичного союзу в Станіславі (за матеріалами часопису «*Związek Chrześcijański / Християнський союз*», 1897–1898 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 38–41.
- ⁵ Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (*Regum Novarum*) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/01/11/rerum_novarum.html
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Майка Ю. Социальное учение Католической Церкви / Юзеф Майка. – Режим доступу: http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/social_learn/page10.htm
- ⁹ Strzeszewski C. *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze austriackim w latach 1865–1918* // *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce*. – Warszawa, 1981. – S. 166.
- ¹⁰ Unowsky D. *Peasant Political Mobilization and the 1898 anti-Jewish Riots in Western Galicia* // *European History Quarterly*. – 2010. – 40(3). – S. 418.
- ¹¹ Staudacher A. L. *Der Bauernagitator Stanisław Stojalowski. Priester, Journalist und Abgeordneter zum Österreichischen Reichsrat* // *Römische Historische Mitteilungen*. – 25 (1983). – S. 197.
- ¹² Turowski K. *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. – Т. 1. – S. 68.

- ¹³ Віче католицке // Народна часопись. Додаток до «Газети Львівської». – 27 червня (9 липня) 1896. – Ч. 143. – С. 1–2.
- ¹⁴ Вѣдо́звѣ // Вісник Станіславівської єпархії. – 1896. – Ч. VI. – С. 42.
- ¹⁵ Віче католицке // Народна часопись. Додаток до «Газети Львівської». – 2 (14) липня 1896. – Ч. 146. – С. 1.
- ¹⁶ Turowski K. Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego... – S. 69.
- ¹⁷ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів. – Львів: Б.В., 1926. – С. 289.
- ¹⁸ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 4411. – Арк. 1.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 172. – Арк. 1.
- ²⁰ Заявлене // Руслан. – 1897. – 25 лютого (9 марта). – Ч. 45. – С. 1.
- ²¹ Od wydawnictwa // Związek Chrześcijański / Християнський союз. – № 12. – 3 października 1897. – S. 1.
- ²² Rezolucya // Związek Chrześcijański / Християнський союз. – № 13. – 10 października 1897. – S. 1.
- ²³ Po wiecu // Związek Chrześcijański / Християнський союз. – № 13. – 10 października 1897. – S. 1.
- ²⁴ Projekt programu polityczno-społecznego organizującego się stronnictwa «katolicko-narodowego» // Grzmot. – Nr. 26. – 25. VI. 1898. – S. 1–2.
- ²⁵ Wiec robotników katolickich // Dodatek nadzwyczajny do Nru 147 “Głosu Narodu”. – 1 lipca 1898. – S. 5.
- ²⁶ Stronnictwo Katolicko-narodowe // Prawda. – Nr. 33. – 25.XI.1898. – S. 3.
- ²⁷ Pierwsze poufne sebranie Stronnictwa Katolicko-narodowego w Krakowie // Prawda. – Nr. 34. – 5.XII.1898. – S. 5–6.
- ²⁸ Program stonnictwa katolicko-narodowego // Głos Narodu. – Nr. 172. – 29 lipca 1898. – S. 1–2.
- ²⁹ Stronnictwo Katolicko-Narodowe // Echo Przemyskie. – 28 lipca 1898. – S. 2.
- ³⁰ Wiec robotników katolickich // Dodatek nadzwyczajny do Nru 147 “Głosu Narodu”. – 1 lipca 1898. – S. 5.
- ³¹ Program stonnictwa katolicko-narodowego // Głos Narodu. – Nr. 172. – 29 lipca 1898. – S. 1–2.
- ³² Pierwsze poufne sebranie Stronnictwa Katolicko-narodowego // Prawda. – Nr. 35. – 15.XII 1898. – S. 5–6.
- ³³ Odezwa // Grzmot. – Nr. 49. – 3.XII.1898. – S. 1; Zgromadzenie ludowe // Czas. – Nr. 286. – 15.XII.1898. – S. 1.
- ³⁴ W.Z.L. Stronnictwa Polityczne w Galicji w przededniu wyborów / W.Z.L. – Kraków, Anczyc, 1900. – S. 70-72.